

Б.У. Әзібаева

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
фольклортану бөлімінің бас ғылыми қызметкері, филол.ғ.д.,
профессор, Алматы, Қазақстан
E-mail: archaica_kz@mail.ru
ORCID: 0000-0002-4803-458X

ҚАЗАҚ ЭПОСЫНДАҒЫ РОМАНТИКАЛЫҚ ҚАҺАРМАН БЕЙНЕСІ

Түйіндеме. Фольклор – тарихи құбылыс, ол қоғамның рухани сұранысына сай өзгеріп, трансформацияға түсіп отырады. Яғни фольклордың бір жанрлары көмескіленіп, кейде ұмытылып, ал енді бір жанрлары жаңадан пайда болып отырады. Қоғамның даму барысында жаңа рухани-мәдени құндылықтар, жаңа идеалдар дүниеге келіп, оларды жүзеге асыратын жаңа кейіпкерлер образы жасалады.

Эпостық жырларымызда ертеде қалыптасқан екі доминантты идеяның, оларды жүзеге асырған қаһарман бейнесінің қалыптасып, дәріптелгенін атап айтуға болады. Оның біріншісі – Отан қорғау идеясы болса, екіншісі – саналы адамзат баласының табиғатына тән, ежелден бергі бақытқа, еркіндік пен үйлесімдікке деген ұмтылысы туралы идея. Бұл – түпкілікті, мәңгі әрі әлемдік идеялар. Бірінші идеяны жүзеге асыратын батыр, яғни қаһармандық бағыттағы кейіпкер десек, екіншісінің қозғаушы күші – махаббатына адал шын ғашық, берген сертіне берік қайсар мінез иесі, яғни романтикалық кейіпкер.

Батыр бейнесі көне эпос, қаһармандық пен тарихи эпостарда сомдалып дәріптелсе, шын ғашық бейнесі ғашықтық эпостарда жасалған.

Қазақ фольклорында «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» ғашықтық жырында шын ғашықтың типтік образы ең алғаш көрініс тапқан. Әуелі Ерте ортағасырларда өмірде болған оқиға ізімен ауызша айтылып, кең тараған екі жастың махаббат баяны келе-келе қосалқы мотив, эпизодтармен байып, жүйеленіп, біртұтас сюжет құрайды. Сөйтіп «Қыпшақ хандығы» тұсында (X–XI) өшпес махаббат жырына айнала бастайды. Бұл процеске Дешті Қыпшақ аумағында ежелден бірге өмір сүрген тегі, тілі, діні, ділі, дүниетанымы, мәдениеті, тарихы бір, өздерін біртұтас қоғам деп білген, кейін қазақ этносын құраған ру, тайпалардан шыққан талантты ақындар қатысты. Бір қызығы дәл осы замандарда парсы жазба әдебиетінде, кейінірек еуропалық әдебиеттерде махаббатты жырлайтын жазбаша поэмалар туындады. Демек әлеуметтік, экономикалық, саяси жүйелері әрқилы, екі бөлек мәдениетке (отырықшы, көшпелі-отырықшы) жататын елдердің рухани-мәдени үдерістерінде бір мезгілде ұқсас жағдай орын алған. Көшпелі-отырықшы өмір салтын ұстанған Дешті Қыпшақта ақындар махаббат жырларын ауызша, ал жазба мәдениетке ие елдерде ақындар поэмаларын жазбаша туындатқан.

Романтикалық қаһарман бейнесін дәріптеу мен махаббатты, жалпыадамзаттық гуманистік идеал, ұстанымдарды дәріптейтін ғашықтық жырлар қоғамда болып жатқан оң, прогрессшіл өзгерістердің көрінісі болып табылады.

Кілт сөздер: фольклор, ғашықтық жыр, мәңгі идея, тақырып, сюжет, романтикалық қаһарман, мәдениет, қоғамдық ой-сана, жалпыадамзаттық гуманистік құндылықтар.

Кіріспе. Ғашықтық эпостың жарқын үлгісі «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының мазмұндық, сюжеттік негізі болған екі жастың тарихын әңгімелейтін баяндаулар ежелден ауызша айналымда болғаны белгілі. Бұл туралы М.О.Әуезов былай дейді: «Меніңше «Қозы

Көрпештің» өте ескілігін білдіретін дәлелі: осы әңгіменің якут (сақаның) ішінде болғандығы, олар мұсылман емес. Алыс солтүстікке кеткеніне көп заман, қазақтың оларға «Қозы Көрпеш» әңгімесі артынан қуа баруға қисынбайды. Ол ел жалпы түркі шеңберінен жырылып кеткен күнінде, осы жақтан ала кеткен жолдасы болуға лайық» [1; 121]. Бұдан эпос сюжетінің пайда болған кезеңі исламға дейінгі дәуірге, яғни Батыс Түркі қағанаты дәуіріне барып тіреледі деген қорытынды шығады.

Атап айтатын жәйт, жырдың көнелігін сөз еткенде ғалымдар ғашықтық эпостың классикалық үлгісі, мәңгілік махаббаттың гимні іспеттес мәңгі өлмес жырдың өзін емес, жырдың сюжетіне арқау болған қос ғашықтың мөлдір махаббатынан сыр шерткен әңгіме, аңыздардың көнелігін, олардың фольклорлық айналымға ертеректе түскенін меңзейді.

Ұзақ уақыт этностың фольклорлық жадында сақталып, ауыздан ауызға ауысып, мыңдаған рет айтылған, орындалған ескі аңыз, әңгімелер бірте-бірте жүйеленіп, өзара жымдасып, қосалқы мотив, сарындармен байып, біртұтас сюжет құрайды. Осы сюжеттің көлемді жырға айналған уақыты туралы ғалымдардың пікірі әр түрлі.

Жоғарыда келтірілген пікірін М.О.Әуезов одан әрі былайша дамытады: «Бізге мәлім болған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырларының кейбір варианты ертедегі заманның өзіне байланысты айтылса, енді біреулері бергі XVIII-XIX ғасырларда өңделіп жаңғырған. Және кейде «ноғайлы» деген ескі атаулары жойылып, оның орнына Кіші жүздің Шеркеш руы, не Орта жүздің Бағаналы (Найман) руларының аттары аталады. Бірақ, бұл нұсқалардың қай-қайсысын алсаңыз да, алғашқы сюжет асылы – біреу» [2; 148]. С.Садырбаев эпостың жырланған кезеңін ноғайлы дәуірімен байланыстырады [3; 9]. В.М.Жирмунский туындыны XVII-XVIII ғасырлардың жемісі деп санайды [4; 390]. Л.П.Потаповтың ойынша эпос XI-XII ғасырларда жасалған [5; 132]. И.Закирова Қозы Көрпеш пен Баян сұлуға арналған дастан Алтын Орда заманында пайда болған деп жазады [6; 97-138].

М.Жолдасбеков пен С.А.Қасқабасовтың пікірінше: «Оның (жырдың – Б.Ә.) ең алғашқы түп сюжеті ауызекі әңгіме немесе аңыз, яки ертегі түрінде айтылып, фольклорлық тұтастану процесіне V-VI ғасырларда түскен болу керек. Оның поэзиялық шығармаға айнала бастауы XI-XII ғасырларға, яғни қыпшақ дәуіріне тұспа-тұс келеді. Бұл сюжеттің (әр жанрлық түрде болса да) тек қыпшақ тілді түркі жұртында сақталуы соны айғақтайды. Үлкен жыр, я болмаса батырлық ертегі үлгісінде орындалған кезі – Алтын Орда заманы деп топшылауға болатын тәрізді, өйткені жырдың барлық ұлттық версиялары осы мемлекеттің негізін құраған халықтардан табылғаны белгілі. Ал, көне сюжеттің көлемді эпикалық туындыға айналуы XVI-XVII ғасырларда, Қазақ хандығы тұсында жүзеге асқан да, ол осы күнгі қалпына XVIII-XIX ғасырларда келіп, классикалық эпос болып қалыптасқан» [7; 16].

Байқағанымыздай, авторлар М.О.Әуезовтің жырдың ескілігі туралы ұсынған концепциясын басшылыққа ала отырып, көне сюжеттің бірнеше ғасырларға созылған тарихи даму барысында толыққанды тамаша жырға айналу процесін ғылыми тұрғыдан дәлелді түрде бағамдайды.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосының көне нұсқаларының жиналуы мен жариялануы, жырға арналған алғашқы зерттеулер Ш.Ш.Уәлиханов, В.В.Радлов пен Г.Н.Потаниннің есімдерімен байланысты. XX ғасырда жырды арнайы бірінші зерттеген М.О.Әуезов өзінің 1927 жылы жарық көрген «Әдебиет тарихы» монографиялық еңбегінде жырды басқа эпикалық шығармалардан бөліп алып бөлек тараушада қарастырды [1; 111-114]. Жырдың жарияланып зерттелуіне маңызды үлес қосқандар: С.Сейфуллин, С.Мұқанов, М.Ғабдуллин, Қ.Жұмалиев, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Ы.Дүйсенбаев, Н.С.Смирнова, М.Ғұмарова, Р.Бердібаев, М.Жолдасбеков, З.Ахметов, С.Садырбаев, С.Қасқабасов, т.б.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» – ұлттық фольклортану ғылымында ең көп әрі табысты зерттелген жырлардың бірі. Бірнеше буын ғалымдардың қажырлы еңбегінің арқасында эпосқа қатысты көптеген мәселелер зерделеніп өз шешімін тапты. Жырдың жиналу, жариялану, зерттелу тарихы 200 жылға жуық уақытты қамтиды. Бұл бағыттағы жұмыстар бүгін де жалғасын табуда.

Әдістер. Объективті-аналитикалық, тарихи-типологиялық, жүйелеу әдістері.

Нәтижелер. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының кейіпкері – Қозы Көрпеш сырттан келген жауға қарсы тұрып елін, жерін, жұртын қорғамайды, яғни ру-тайпалық немесе бүкілхалықтық мүдде-мұрат, мақсаттар үшін емес, жеке бас мүдде, мұраттары үшін күреседі. Сонда да халық қиялы оны үлкен бір жанрдың қаһарманы етіп, халықтың сүйікті образына айналдырды.

Бұдан ерте замандардың өзінде рулық-тайпалық, жалпы елдік мәселелермен қатар қоғам мүшелерінің жеке бас мәселелері, мысалы, отбасылық қарым-қатынастар, жастардың тағдыры, махаббат мәселесі т.б.с.с. өзіне назар аудартқанын көреміз.

Ал бұл, түптеп келгенде, қоғамдық ой-сананы қозғап, қандай-да кертартпа күштердің әсеріне қарамастан оның алға қарай, демократтық бағытта дамуына түрткі болғаны анық.

Орта ғасырларда жанр ретінде қалыптасқан романдық эпостың ең көне үлгісі «әлемдік ғашықтық эпос заңдылықтарына сәйкес жасалған» (М.Әуезов) «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» романдық эпосының аса маңызды баға жетпес құндылығы, өшпес рухани маңыз-мәні сол – бұл жырда өте ерте замандарда өмір сүрген ата-бабаларымыздың ғашықтық, сүйіспеншілік сезімдерді керемет рухани байлық ретінде түсініп бағалағанын, шынайы махаббатқа деген адалдығын паш етіп, бізге жеткізгендігінде.

Талдау. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосының сюжеттік негізін халқымыздың көне салт-дәстүрлері, ата-бабаларымыз ертеде қалыптастырған отбасын құру ереже-заңдылықтары, дәлірек айтқанда балаларды атастыру ғұрпы, әрі оның ең көне түрі – ежеқабыл салты құрайды. М.О.Әуезов дәл көрсеткендей: «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында ғашықтық тақырыбы қазақ халқының бұрынғы құрылысында, тарихында болған ескілікті салтпен нық байланысты. Ол салт – рушылдық, феодалдық қоғамдар туғызған, заң еткен салт. Одан әйел халін, жастар тағдырын аталық әмірмен, баталасумен сырттан шешетін заңды көреміз. Бұл өте ескі жыр болғандықтан баталасудың ең бір көне түрі көрінеді. Ана құрсағында жатқан балалар, «белқұда», «ежеқабыл» деген батамен қосылуға міндетті болады... Рушылдық, феодалдық құрылыстың заңы, санасы «бойынша жаңа туып, ер жететін Қозы, Баяндай екі жас та осыны өздеріне өмірлік қарыз, міндет санап, жыр бойында арман етіп көксейді... Ғашықтық турасындағы романтикалық эпос, сөйтіп, бұрынғы қоғамдық құрылыстың ерекше ескі салтымен дәлелденіп жырланады. Жырдың ұзақ бойында ол салтты «теріс еді, ежеқабыл өрескел кертартпа, ауыр салт еді» деп сынап қарау, мінеп-шенеу жоқ» [2; 162].

Жырдың бір де бір нұсқасында Қозы Көрпеш пен Баян сұлуды дәстүрлі қоғамның заңдылығы саналатын ескі салтқа мойынсұнуға ешкім мәжбүрлемейді. Керісінше, жырдың барлық варианттарында Қозы Көрпеш те, Баян сұлу да әкелерінің батасын өздеріне өмірлік парыз етіп, оны жүзеге асыру үшін аянбай әрекет етеді. Неге? Себебі, Қозы да, Баян да – өз заманының адал перзенттері, сол тарихи-әлеуметтік жағдайда қалыптасқан тұлғалар. Сондықтан олар Сарыбай мен Қарабайдың өзара берген анттарының бұзылуына үзілді-кесілді қарсы шығады.

Демек, махаббат жырының бас қаһарманы Қозы Көрпеш – патриархалды-рулық қоғамның салт пен дәстүрлерін толық құптаған, тәртіп-заңдарын толық мойындаған, өз заманының идеалдарын ту еткен кейіпкер. Жыр ерекшелігі сонда: патриархалды-рулық қоғамдағы салтқа бағынған махаббат, сүйіспеншілік сезімдерінің сипатын танытуында.

Яғни қай заманда, қай жерде болмасын, саналы адам баласы үшін сүйіспеншілік, махаббат сезімі тиесілі болған. Бұған шығыс халықтарының көне кітаби жәдігерлерінде таңбаланған құндылықтар мысал бола алады. Мысалы, Библияның өзінен біз патша мен бақташы қыздың махаббаты туралы Соломонның (Сүлеймен пайғамбар) «Песнь песней» атты керемет поэманы кезіктіреміз. Бұдан бөлек, Інжілде өзге де махаббат мәселесін әңгімелейтін баяндаулар аз емес, мәселен Иаков пен Рахиль, Руфь, Есфирь, Вирсавия, Самсон және т.б. туралы. Бұлардың ішінде кейінгі ұрпаққа көп әсер етіп, ерекше күйге бөлегені әйгілі Жүсіп пен Зылиханың тарихы болды. Ол үздіктердің бірі ретінде қасиетті Құранда да таңбаланған.

Біздің заманымыздың басында, II-VIII ғғ. арасында көнеримдік ақын Овидий «Метаморфозы» поэмасын жазды; автор махаббат феномені, оның адам өміріне тигізер әсеріне айрықша көңіл бөледі.

«Махаббат» ұғымы кең ауқымда түсіндірілетіні белгілі, мәселен, тәндік және рухани, эмоционалды әрі интеллектуалды, шынайы және жасанды, жасампаз және құлдыратушы сезімдер. Инжілде «сүйю» сөзі түрлі мағынада қолданылады, мысалы: біреуге жақсылық тілеу, біреуге адал болу, сену, біреуді немесе бір нәрсені жоғары қадірлеу, жақсы әсерге бөлейтін қандайда бір абстрактілі дүниені ұнату, сый-құрмет, байлық немесе өмірдің өзін ұнату т.б.[8; 76-79]. Ал, Құранда алғы кезекте Жаратушыға деген махаббат тұрады, Құдай сүйетін істер мен әрекеттерге, діндес жақындары мен жақтастарына деген сезім жоғары бағаланады. Сезім, тұтас алғанда, жеке және жалпықоғамдық идеалдар мен түсініктерге, біржақты немесе құп алынған сезімдерге, инстинктілік сезімдерге (мысалы аналық), бір нәрсеге деген бейімділік, құштарлық, ықыласқа т.б. құрылады.

Махаббат – көпқырлы түсінік. Барлық дәстүрлі діндердегілер Жаратушы Құдай әлемді махаббатпен жаратты және адамдарға өзін және игілікке жаратқан барлық жаратылысын сүюді үйретті деп сенеді.

Басқалай айтқанда, махаббат – жер бетіндегі барлық тіршіліктің бастауы және ондағы болып жатқан барлық құбылысты қозғаушы, реттеуші негізгі күш.

Мұсылмандық қағида бойынша: ер мен әйелдің арасындағы сүйіспеншілік – Жаратушының өзінен өсиет етілген, бұйырылған дүние. Мысалы, Құран Кәрімнің 30 сүресінің 21 аятында: «Сендерге, оған тұрақтауларың үшін өздерінен жұбайлар жаратып, араларына сүйіспеншілік, мейірімділік орнатты» [9] – деп айтылған.

Ғашықтық, сүйіспеншілік – тек адамзатқа берілген, саналы адам баласына тән керемет ғажап сезім. Ол адамзат тарихында айрықша мәнге ие болып, фольклорда, әдебиетте, өнердің күллі саласында негізгі тақырыптардың біріне айналды.

Талданып отырған ғашықтық эпос кейіпкері – Қозы Көрпеш – орта ғасырларда қалыптаса бастаған романдық эпостың бас қаһарманы, шынайы ғашық кейіпкер образының типтік үлгісі. Алайда, жоғарыда айтылғандай Қозының тарихы, Баян сұлуға ғашықтығы ғашықтық эпосқа дейінгі ауызша аңыз, әңгімелерде баяндалып, ғашық жігіт бейнесі халықтың фольклорлық жады мен санасында тұрақталып, дәріптеліп, ғашығы Баян сұлумен бірге махаббат символына айналды.

Қозы Көрпештің шын ынтызарлық пен адал жардың символына айналған тұлғасы ежелден келе жатқан қазақ эпикалық қаһармандық дәстүр аясында сомдалды, сондықтан ол эпикалық дәріптеу заңдылықтарына сай жасалды. Ең алдымен, Қозы батырлық эпостың кейіпкері тәрізді ерекше жағдайда туады. Ол қарт ата-ананың жалғыз баласы (мысалы, Жанақ, Потанин нұсқаларында Қозының атасы Сарыбай жетпіс бесте). Қозы – құдайдан тілеп алған, алтын айдарлы бала. Алтын айдар – Қозының ерекшелігін танытатын белгісі. Біраз мәтіндерде Баян оны осы белгісі арқылы таниды. Қозының өзіне атастырған қалыңдығы бар екендігін білуі әр нұсқада әртүрлі көрінеді. Мысалы: асық ойнап өзін алдаған тазшадан (Шоқан нұсқасы), жүз баламен ойын салып, жүзінің жартысын жығып салған балалардың біреуінен (Радлов нұсқасы), өрмек тоқыған кемпірден (М.Ж.Көпейұлы, Шөже, Ильминский т.б. нұсқасы), Тайлақ бидің кенже інісі Айбастан (Потанин нұсқасы) естуі., т.б.

Ғашығы Баянды іздеп алыс жолға шығарда Қозы алдымен астына мінер ат іздеп қалың жылқысына келеді. Жүгенін шылдырлатқанда оған мың жылқыдан тек жаман қозыкүрең тай қарайды. Шоқан нұсқасында: «Жүгендесе, жаман тай құнан болды», «Ер ерттесе, құнаны дөнен болды», «Өзі мінсе, дөнени бесті болды», одан соң «Алты жасар бестісі ат болыпты» делінеді Атап айту керек бұл эпизод жырдың бір-екі вариантында ғана кездеседі.

Ат таңдағаннан соң Қозы Көрпеш батырлық эпостың кейіпкері тәрізді алыс, қатері мол бейтаныс жолға қасына ешкімді ертпей жалғыз шығады. Хас батырлар тәрізді Қозы жолда кездескен барлық бөгет, қиындықтарды жеңеді. Бірақ оның ерліктерінің бағыты мен мазмұны батырлық эпос қаһарманының ерлік іс-әрекетінен бөлек. Қозы күллі күш-қуатын,

жігерін, ақыл, парасатын, барлық мүмкіндіктерін бір мақсатқа ғана жұмсайды, ол мақсаты – ғашығы Баян сұлуды табу, онымен қосылу.

Қозының Қарабайдың ауылына баруына шешесі де, кеңес сұраған туыскандары да қарсы болады. Бірақ Қозы алған бетінен қайтпай, сертіне адалдық танытады. Осы жолда Қозы «өзінде бардың бәрін құрбан етеді».

1. Бар байлығынан бас тартады.

2. Қозы Көрпеш – әкесінің жалғыз ұлы, заңды мұрагері. Оның әулет алдында, ру алдында парызы, міндеті бар: әулетке басшы болу, әкесінен қалған отбасының мүлкін сақтап қана қоймай, оны көбейтіп, өркендету – Қозының тікелей парызы. Қозы үшін мұның барлығы мағынасыз, мәнсіз болады.

3. Көз жасын көлдеткен жалғыз анасын Баян үшін қалдырып кетеді.

4. Ел-жұртын ұмытады.

Қозы қаһармандық эпостың батыры тәрізді күллі қиындықтарды жеңіп, қыздың еліне жетеді. Екі ғашық кездеседі, қосылады, бақыттың дәмін татады, бірақ Қарабайдың опасыздығына, Қодардың жауыздығына қарсы тұра алмайды, дәрменсіз болады. Яғни, Қозы қай жағдайда болсын басымдық көрсетіп, мақсатына жететін қаһармандық эпостың жеңімпаз батырынан өзгешеленеді. Бұл әрине Қозының осалдығының белгісі емес; Қозының жеңілісі – романдық эпостың жанрлық табиғатынан, спецификасынан туындайды.

Ескі салт бойынша атастырылған қалыңдық отбасының, рудың заңды меншігі болып саналған. Сондықтан Қозы кей нұсқаларда, мысалы Шоқан нұсқасында, өзінің заңды құқығын бірінші кезекке қойып, былай дейді: «Қарабайдан хақымды ала алмасам, Мұнда жүрсем, тең-құрбым қатын дейді», «Құдай қосқан сол менің қосағымды, Қодар құлға, жігіттер, берейін бе?» Сонымен бірге патриархалды-рулық қоғамда ата-ананың таңдауымен, солардың келісімдері, батасы бойынша атастырылған қыз бен жігіт бірін-бірі «Құдай қосқан қосағым», «Құдай қосқан жарым» деп қабылдаған. Себебі, ескілік дәуірінде ата-ананың таңдауы Тәңірдің қалауы, яғни, Тәңірі өз бұйрығын ата-аналар арқылы білдіреді деп қабылданған. Сондықтан Қозы атастырылған Баян қызды өзіне бұйырылған, жазмыш бойынша өзіне ғана тиесілі, ешкімге берілмейтін құдай қосқан қалыңдық деп біледі. Алайда жырда заманының перзенті Қозы тек әкесінің таңдауын, келісімін орындаушы ғана емес, шын құштарлық сезімнің иесі болып дәріптеледі. Оның ұғымындағы Баян бейнесі теңдесі жоқ сұлу мәртебесіне ие. Оны жырдағы мына мәтіндер айғақтайды:

Алдауыңа мен енді кірмен, шеше,
Өзге қызбен дәурен сүрмен, шеше.
Құдай қосқан жарымды естіген соң,
Енді мұнда жан болып жүрмен, шеше!
Баяндай қыз Алашта бар ма, шеше?
Баяндай қыз бар ма екен мұнда да оңды?
Баянға қыз Алаштан қайдан ұқсар! [10; 18-26].

Бұл жолдардан көретініміз: Қозы тек кегін, хақысын жоқтаған немесе атастырылған қалыңдығына құмарлық қана танытқан жігіт емес. Қозы жүрегінен Баянға деген ықыласын, мейірімін, қалауын және осылардың тоғысында үлкен бір сезімнің пайда бола бастағанын, сол сезімнің ұшқынын көреміз. Қозы әлі көрмеген Баянды керемет сұлулыққа теңейді, бәрінен жоғары санайды. Қозының пікірінше, Алаштың бір де бір қызы оған пар емес. Баян қыз Қозы үшін бәрінен сымбат, бәрінен қымбат. Байқағанымыздай, Қозы Баян қызға бірден ғашық болмайды. Ол «Әуелде сол қалыңдықты көргісі келеді, оған қызығады, алайда әлі есін жоғалтатындай ғашық емес. Баян туралы әркімнен естіген сайын ынтыға түседі. Тек қалыңдығын іздеп жүргенде, ұзақ жолда шаршап, қиналған тұста қызығушылық енді ынтық сезімге айналады. Бірақ әлі ғашық емес. Тек Баянды көргенде ғана оны махаббат оты шарпып, ол қызды ынты-шынтымен сүйеді, ғашықтық сезімге оранады» [7; 17].

Ғашық болған Қозы Көрпеш Баян қызға деген сезімін былай білдіреді:

Мұндайлыққа салды ием
Мен сықылды жалғызды.
Бір қыз үшін дертті боп,
Иттің де қойын жайғызды...

Дүниеде ғашық қатты екен,
Көңілді бұған бұрғызды.
Бере ме тәңірім, бермей ме?
Ынтықты болған бір қызды?
Қосылғанша мен соған
Ішіме қайғы толғызды...

Сенен басқа хор қызы
Болса да көңіл салмаспын.
Шашы күміс, басы алтын
Болса дағы алмаспын [10; 50].

Дүниенің бәрін тәрк еткен Қозы махаббаты үшін өлімге де дайын. Қарабайдың малын бағып, онымен тіл табысқан Қодардан үлкен қауіп болатынын ескерткендерге Қозы былай жауап қатады: «Құлдан өлсем, жатайын тұрмай ғана», «Құлдан өлсем, жатайын, тұрмай сірә», «Жатқанымнан тұрмайын, құлдан өлсем» т.б. Басқаша айтқанда, Қозы алдында болатынын, ертенгі тағдырын алдын-ала сезгендей болады. Бұл жерде мәселе Қозының сәуегейлігінде, көріпкелдігінде емес. Мәселе, біріншіден, кейіпкердің сезіміне деген адалдығында, яғни махаббат жолында құрбан болуға дайындығында, екіншіден, «эпикалық білім» феноменінде.

Кей мәтіндерде Қозы Баянның ғашықтығынан хабардар болғаннан кейін ғашық болады деп айтылады. Біздің ойымызша, Қозының жүрегіне әу бастан көктің сыйындай сүйе білу қасиеті берілмесе, махаббатты керемет ретінде түсінбесе, ешқандай сыртқы жағдайлар, ешқандай шындық Баянға деген махаббатты оятпас еді. Яғни, Қозы тумысынан нақ сүйеге, шынайы ғашық болуға құлшынған ерекше жүрекпен дүниеге келген.

М.О.Әуезов Қозы Көрпешке мынадай мінездеме береді: «Жырдың бас геройы Қозы Көрпеш жастайынан еркін махаббат аңсаған және ер болып суреттеледі. Оның ісі әділ, мінез-құлқы ұнамды... Қозының ерекше бір жақсы сипаты – әділдігі, ізгі мінезділігі, адамгершілігі. Ол досы түгіл жауына да жамандық ойламайды. Әр нәрсеге ақ ниет, адал жүрегімен келеді. Қиянат, зорлықтың жолына түспейді, сол үшін еліне де қадірлі. Көсемсары сияқты жауларын да өзіне тартып дос етеді. Жырда айтушының да, тыңдаушының да бар тілегі Қозы жағында отырады» [2; 166].

Қозы Көрпеш жоғарғы тұлғалық қасиеттерге ие. Ол – өз заманы мен өз қоғамының мәртебелі, мейірбан, бекзат тұлғалы адамы. Ол – сол заманның алдыңғы қатарлы тұлғасы. Қозы – өз дәуірінің ең жақсы, озық ұғымдары мен идеалдарын бойына жинаған адам. Міне, осындай аса өнегелі, қайратты, адамгершілігі мол және рухани күшті адам ғана романтикалық қаһарманға қойылатын талаптарға сай болып, ғашықтық (романдық) эпостың бас кейіпкері бола алады.

Қозы Көрпеш – фольклорлық типтегі романтикалық қаһарман. Бұл образ ұлттық эпостық жырлардағы қорғаушы батыр образынан кейін жасалған. Ғылыми әдебиетте «романтикалық кейіпкер» анықтамасы, әдетте, жазба әдебиет персонаждарына қатысты қолданылады. Сол себепті біз ғашықтық эпос кейіпкерін «фольклорлық типтегі романтикалық қаһарман» деп анықтау жөн болады деген ойдамыз.

Шын ғашық кейіпкердің функциясы – махаббатқа құштарлық пен асқан сүйіспеншілікке деген шынайылық пен адалдық танытып, ғашық жарына, сүйіктісіне қызмет ету. Хас ғашық, мінсіз ғашық махаббат жолында өзін құрбан етуге де дайын. Бұл

мінез/қасиеттердің барлығы Қозы Көрпеш бойына тән. Қозы Көрпеш – романтикалық қаһарманның типтік үлгісі; ол батырлар іспеттес қайсар мінезді, алған бетінен қайтпайтын жүректілігімен қоса, іңкәр сезімін бәрінен жоғары қойған хас ғашық [11; 106-124].

Ал, енді махаббат мәселесінің парсы, ортағасырлық түркі әдебиеті мен Еуропа әдебиетінде қай замандардан бастап, басты тақырып ретінде жырланғанына шолу ретінде назар аударайық.

Ортағасырлық Иранда Фирдоусидің әйгілі «Шахнаме» эпопеясынан кейін (соңғы редакциясын автор 1010 жылы аяқтаған) қаһармандық эпостың төмендеп, алдыңғы орынға романдық (ғашықтық) эпос шыға бастағаны белгілі. Бұл елде махаббат тақырыбына арналып жазылған алғашқы шығармалардың бірі – «Вамик пен Азра» поэмасы. Оны XI ғасырдың бірінші жартысында Фирдоусидің замандасы, мадақ жырдың шебері Абылқасым Унсури (980-1050) жазған. Оның замандасы ақын Айюки шамамен сол жылдары, яғни XI ғасырдың бірінші жартысында «Варқа мен Гүлшах» махаббат поэмасын жазған болатын.

Ал XI ғасырдың екінші жартысында ақын Фахрэддин Асад Гургани «Вис пен Рамин» атты поэманы дүниеге әкеледі.

XII ғасырда Низами өзінің «Хұсрау – Шырын» мен «Ләйлі – Мәжнүн» дастандарын тудырды.

Ал, түркі тілінде жазылған алғашқы романдық дастандар деп XIV ғасырда жазылған екі шығарманы атауға болады. Біріншісі – Сыр бойында туып өскен Хорезми ақынның 1353 жылы жазған «Мұхаббатнамесі». Екіншісі – қыпшақ ақыны Сайф Сараидың 1393-1394 жылдар шамасында жазған «Суһаил уә Гүлдерсин» поэмасы; сондай-ақ Сайф Сараи парсы ақыны Сағди Ширазидің «Гүлстанын» түркі тіліне аударғаны белгілі.

Сайф Сараи да, Хорезми де Алтын Ордадан кетіп, шығармаларын Мысыр елінде аяқтағанымен, олардың аталған шығармалары Алтын Орда мемлекеті тұсында ортағасырлық түркі тілінде жазылған әдеби жәдігерлердің санатында. Бұл шығармалар қазақ, татар, қырым татар, башқұрт, өзбек, түрікмен, ноғай т.б. Алтын Орда құрамында бір қоғам болып, бірнеше ғасыр өмір сүрген халықтардың ортақ мұрасы.

XV ғасырда Навои өзінің «Фархад – Шырын» мен «Ләйлі – Мәжнүн» дастандарын түркі тілінде тудырады.

Хорезмидің «Мұхаббатнамесінен» өзге аталған шығармалардың барлығы сюжеттік поэма болып табылады. Ал «Мұхаббатнамеде» әдеттегі түсініктегі сюжет жоқ. Мұнда кейіпкердің ғашықтық сезімінің баяны, махаббат туралы түсінігі, ғашық жары туралы ойлары, сүйген жардың бейнесін елестететін суреттеулер т.б. ақынның атынан берілген. Хорезми «Махаббат не нәрсе?» деп сауал берсең, «махаббат – дауасы жоқ мехнат» дер ем» – деп жазады. Шығармада авторлық «Мен», автордың позициясы айқын көрініс тапқан [12; 86-122].

XII ғасырда грузин ақыны Шота Руставели «Витязь в тигровой шкуре» атты поэмасын жазды.

Еуропалық әдебиетте махаббат тақырыбына арналып жазылған поэмалар кейін пайда болады. Солардың ішінде ғалымдардың назарына ең көп түскендері – «Влюбленный Роланд» (авторы Маттео Боярдо, XV ғасыр), «Неистовый Роланд» (Лудовико Ариосто, XVI ғасыр), «Освобожденный Иерусалим» (Торквато Тассо, XVI ғасыр) т.б.

Зерттеушілер бұл шығармаларды «рыцарлық поэма» деп жіктейді және оларды XIV ғасырда Италиядан басталған еуропалық Ренессанс аясында қарастырады.

Ал, жоғарыда аталған парсы тіліндегі осы тақырыптас, сондай-ақ ортағасырлық түркі тіліндегі Әлішер Навоидің «Фархад – Шырын» мен «Ләйлі – Мәжнүннің» және Ш.Руставелидің «Витязь в тигровой шкуре» поэмасын біраз ресейлік ғалымдар (Н.И.Конрад, И.С.Брагинский, Ш.И.Нуцубидзе, В.Ф.Шишмарев) шығыстық Ренессанс (X-XV ғасырлар) аясында қарастырды (өкінішке орай, ғалымдардың назарына Сайф Сараи мен Хорезмидің туындылары түскен жоқ).

Осы айтылғандардан мынадай екі түрлі маңызды қорытынды шығаруға болады. Бірінші, XI ғасырдан бастап Шығыс пен Батыс жазба әдебиетінде махаббат тақырыбын

бірінші кезекте әңгімелеп, екі жастың ғашықтық сезімін, махаббат үшін күресін баяндайтын шығармалар пайда болды. Басқа сөзбен айтқанда, XI ғасырдан бастап Иран әдебиетінде, кейін түркітілді және еуропалық әдебиеттерде махаббат жайындағы туындылардың пайда болу, даму және жанр ретінде қалыптасу процесі жүре бастады. Екінші, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры өзінің қарастырылатын коллизиялары, жалпыадамзаттық гуманистік идеалдарды дәріптеуімен аталған шығармалардың қатарын толықтырды.

Қозы Көрпеш бейнесі шығыс әдебиетіндегі шын ғашық кейіпкер функциясымен біртүрлі кейіпкер. Алайда атап айтарлық мәселе, Қозы образы шығыс әдебиетіндегі ессіз ғашық, «Мәжнүн» деп аталған образдан мүлде басқаша деңгейде жасалған. Қозы Көрпеш – фольклорлық образ, оның жасалуына қазақтың қаһармандық эпикалық дәстүрінің әсері зор болды. Сондықтан да ол ғашықтықтан есінен танып, жылап, дертті болып, төсек тартып жатпайды, ешкімнен жәрдем күтпейді. Жыр мәтінінен белгілі болғандай, Қозы Баянның хабарын алысымен, ат таңдап, бірден қалыңдығын іздеп, жолдас, нөкер, көмекшілерді ертпей жолға жалғыз аттанады.

Көңіл аударлық жәйт: Қозы Көрпеш өзі таңдаған қызды емес, әкесі атастырған қызды сүйеді. Ол ескі салт, заңдарды сынамайды, оларға қарсы шықпайды, керісінше, сол салт, ұстанымдарды таптаған, берген антын бұзған Қарабаймен күреседі. Яғни, Қозы Көрпеш – патриархалды-рулық қоғамның ұстанымдарын, дәстүрлерін қолдаушы, соларды қорғаушы, сол қоғамның қаһарманы.

Демек жырда Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың өз еркімен өз тағдырын шешу мәселесі, махаббаттағы еркіндік мәселесі өзгеше сипатта танылады. Жыршы патриархалды-рулық қоғамның дәстүр, заңдылықтарының аясындағы жастардың сүйіспеншілік, махаббатқа қатысты көзқарас ерекшелігін баяндауға мүмкіндік беретін байырғы ежелгі ғұрпын өте ұтымды пайдаланған.

Ал, дәстүрлі романдық эпостың тағы бір танымал көркем үлгісі «Қыз Жібек» жырында жағдай басқаша. Бұл жыр «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырынан көп кейін, М.О.Әуезовтің пікірінше шамамен, XVII ғасырда орын алған оқиғаның ізімен жырланған [13, 301-б.]. Жыр кейіпкері Төлеген өзіне жар таңдауда адал да шынайы махаббат сезіміне лайық аса сұлу қызды кездестіруді армандайды. Яғни, Төлеген ата-анасы алдын-ала айттырған қызға емес, өзі таңдаған, өз жүрек қалауындағы сұлуға үйленуді мақсат тұтады.

Төлеген Жібектің сұлулығы туралы сырттай естіп, ғашық болады. Ер жүрек Төлеген мен тәкаппар сұлу Қыз Жібек бір көргеннен-ақ өздерінің бір-бірі үшін жаралған жандар екенін бірден түсінеді, бір-біріне ғашық болады. Қыздың әкесі ақ батасын беріп, екі ғашық қосылады. Төлеген ғашығы Жібекке өзінің шын махаббаты мен қайтпас қайсарлығының, әдептілігі мен тектілігінің, яғни жеке басының қасиеттерінің арқасында қол жеткізеді. Әрине, жырдағы қыз бен жігіттің әлеуметтік жағынан тең болуы да белгілі бір рөл атқарады.

Біраз уақыт Жібек елінде болған Төлеген өз жұртына қайта оралады. Алайда әкесі Төлегеннің келесі жылға дейін Жібектің еліне аттануына тыйым салады. Бірақ Төлеген бұл тыйымды бұзып, Жібекке берген уәдесін орындау үшін әке қарсылығына қарамастан ғашығының еліне қайта аттанады. Айтқанына көнбеген Төлегенге әкесі теріс батасын береді. Әкесінің батасын аттаған Төлегеннің жолы болмайды. Жібекке жастайынан ғашық Бекежан Төлегенді Қособа көлінің жағасында 60 нөкерімен күтіп тұрады. Антына берік, сүйіспеншілік сезіміне адал, шын ғашық Төлеген күші басым жауға жалғыз қарсы тұрады, айласы асқан жаумен шайқаста қапыда қалып, махаббат жолында құрбан болады.

Бұл талдаулардан байқағанымыздай, көне дәстүрлі романдық эпостың қаһарманы Қозы Көрпеш әкесінің таңдауын Тәңірінің бұйрығы, жазмыш есебінде қабылдап, атастырылған Баян сұлумен қосылуды өмірлік мүдде, мұраты етеді. Ал сюжеті кейінірек, орта ғасырларда қалыптасқан, яғни жаңа заманда жырланған «Қыз Жібек» эпосының қаһарманы Төлеген өзі таңдаған қызды ғана жар ететін, өз сезімі үшін күресе білетін еркін ой мен әрекет иесі ретінде бейнеленеді. Төлегеннің бұл ұстанымына оның ата-ана еркімен некелесу ғұрыптарынан бас тартуы, өз тағдырын өзінше шешуге ұмтылысы, сұлулықты өте жоғары бағалауы т.б.с.с. арқау болған деп болжауға болады.

Сонымен «Қыз Жібек» жырында қалың малға негізделген құдалық салты ығыстырылып, сұлулық сиқыры, оның махаббат сезімін оятуға түрткі болатын құдіреті алдыңғы кезекке шығады. Тағдыр мағынасындағы «Тәңірінің бұйрығы» деп түсініп қабылданатын ұғымдарының орнын сұлулық пен бірден пайда болған махаббат культі алмастырады. Тағы да атап өтетін жәйт: кейіпкер ескі заң-жоралғыларға қарсылық білдіреді, болашақ жарын өзі таңдағысы келеді. Осыған қарамастан Төлеген – дәстүрлі ғашықтық эпостың дәстүрлі қаһарманы, фольклорлық типтегі романтикалық кейіпкер. Себебі, Төлеген мойынсұнған сұлулық пен бірден тұтанған махаббат сезімін сипаттайтын махаббат культтерінің негізін – адам баласының ішкі жан-дүниесі мен сыртқы келбеті үйлесімді бірлік құрайды деген дәстүрлі фольклорлық ұғым-ұстаным құрайды. Демек Төлегенге өткен дәуірлердің көзқарасы, дәстүрлі сана, дүниетаным тән. Ал оның болашақ жарын өз қалауымен таңдауы жыр мәтінінің кеңінен жырланған тұсындағы, яғни XVIII-XIX ғғ. болып жатқан жаңалық пен өзгерістердің ықпал- әсері. Он беске жаңа келген жасөспірімнің өз сезімі жолындағы арманы мен ұмтылысына баса мән беруді жыршы ақындар поэтикалық тәсіл ретінде қолдана отырып, ғашықтық эпос кейіпкерінің болмысындағы өзгерістерді де бейнелей білген.

Кейіпкердің өзі таңдаған, өзі ұнатқан қызға қосылуды мұрат еткен ұмтылысы мен махаббат мәселесін адамның ішкі-дүниесі тұрғысынан түсіндіруге деген талпыныс кейінгі туындыларда, мысалы, «Наурызбай – Қаншайым» жырында жүзеге асырылады. Ал кейін пайда болған дастандық туындыларда бұл мәселелер тереңдетіліп, әрі қарай дамытылады: өмірде шынайы болған оқиғалардың ізімен жырланған ғашықтық дастандарда махаббат өте маңызды категория, баға жетпес рухани құндылық деп түсініледі, кейіпкерлер сүйген жарының, яғни жігіт сүйген қыздың, ал қыз сүйген жігіттің адами қасиеттерін, тұлғалық қадір-қасиетін ең бірінші кезекте назарға алады.

Қорытынды.

1) V – VI ғасырларда фольклорлық айналымға түскен Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың өшпес сүйіспеншілігі туралы аңыз, әңгімелер байырғы замандардың өзінде махаббат сезімінің өзекті мәселе/тақырып ретінде қоғамның назарында болғанын көрсетеді. Басқаша айтқанда, қоғамда елдік, бүкіл тайпа/ел/этнос үшін маңызды мәселелермен қатар отбасы мен неке, жастардың тағдыры, жастар арасындағы махаббат пен бақыт мәселесі қарастырылып, монументалды эпикалық жанр – дәстүрлі романдық эпостың бас тақырыбы ретінде алынып жырланды.

2) Фольклорымызда романтикалық кейіпкер образының жасалып дәріптелуі қоғамдық сананың дамып, сапалық өзерістерге ие болып, жаңа деңгейге көтерілуінің, жалпыадамзаттық ізгілікті идеалдардың, ұстанымдардың одан әрі дамып басымдық позициядан көрінуінің айғағы.

3) XI ғасырдан бастап Еуропа мен Азияның бір-бірінен алшақ жатқан көптеген халықтарының әдебиетінде романдық поэма жанрының қалыптасқаны сол халықтардың мәдени-көркемдік шығармашылығында ұқсас, үндес процестер орын алғаны және сол процеске қазақ этносы белсенді түрде қатысқаны айқындалады.

4) Қазақ ұлттық эпикалық дәстүр аясында романтикалық қаһарман образының жасалуы әрі жаңа жанр – ғашықтық (романдық) эпостың қалыптасып дамуы халқымыздың әлем фольклоры мен әдебиетіне қосқан үлесі.

Б.У.Азибаева

Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, отдел фольклористики, главный научный сотрудник, д.филол.н., профессор
E-mail: archaica_kz@mail.ru

ОБРАЗ РОМАНТИЧЕСКОГО ГЕРОЯ В КАЗАХСКОМ ЭПОСЕ

Аннотация. Фольклор – явление историческое: он трансформируется, изменяется в соответствии с духовными потребностями общества. В ходе исторического развития фольклора одни жанры могут исчезнуть, другие – появиться. В процессе поступательного развития общества рождаются новые идеалы, формируются новые духовно-культурные ценности, создаются и воспеваются новые герои, олицетворяющие эти идеалы и ценности, претворяющие их в жизнь.

В эпических произведениях можно выделить две доминантные идеи и соответственно два типа героя, которые и претворяют их в жизнь. Первая – идея защиты Родины, вторая – идея счастья, свободы и гармонии, стремление к которым извечно присуще человеку. Это исконные, вечные и мировые идеи. Первую в эпосах олицетворяет и претворяет в жизнь батыр. Вторую – верный влюбленный, т.е. герой романтический.

Образ батыра разрабатывается в эпосе архаическом, героическом и историческом, образ верного влюбленного – в эпосе романтическом.

В казахском эпосе классический образ влюбленного впервые был создан в романтическом эпосе «Қозы Көрпеш – Баян сұлу». Возникшие по следам реальных событий рассказы о любви Козы и Баян в процессе устного бытования обрастали новыми эпизодами, мотивами, систематизировались и составили цельный сюжет, который позже в эпоху Кыпчакского ханства (X-XI в.) начал разрабатываться в духе романтического эпоса о любви. В этом процессе принимали участие талантливые акыны, представители родов и племен, исконно живших в пределах Дешт-и Кыпчака, которые были родственны по происхождению, языку, вере, мировоззренческим представлениям, культуре, имели общую историю, ощущали себя одним целым и составили позже казахский этнос.

Примечательно, в этот же период в персидской письменной литературе, а позже и в европейских литературах были созданы письменные поэмы о любви. Иными словами в обществах, относящихся к разным типам культур (оседлая и оседло-кочевая), с непохожими общественно-экономическими и политическими системами в один исторический период происходят однотипные культурно-духовные процессы. Представители оседло-кочевой культуры – акыны Дешт-и Кыпчака создавали свои творения устно, представители письменной культуры – в письменной форме.

Появление произведений, воспевающих романтического героя, любовь и общечеловеческие гуманистические идеалы и принципы, свидетельствует о положительных, прогрессивных изменениях в обществе.

Ключевые слова: фольклор, романтический эпос, вечная тема, идея, сюжет, романтический герой, культура, общественное сознание, общечеловеческие гуманистические ценности.

B.U.Azibayeva

M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Department of Folklore Studies, chief researcher,
Doctor of Philology, professor
E-mail: archaica_kz@mail.ru

The image of a romantic hero in the Kazakh epic

Abstract. Folklore is a historical phenomenon: it undergoes transformations, changes in terms of the spiritual needs of society. In the course of the historical development of folklore, some genres may disappear, and others may appear. In the process of progressive development of society, new ideals emerge, new spiritual and cultural values are formed, new heroes are created and glorified, who personify these ideals and values and put them into practice.

In the epic works, two dominant ideas can be distinguished and, accordingly, two types of characters that implement them. The first is the idea of protecting the Homeland, the second is the idea of happiness, freedom and harmony, the aspiration for which is eternal features of the human

beings. These are original, eternal, and global ideas. The first idea in the epics is personified and implemented by the batyr. The second - by the faithful lover, i.e. romantic character.

The image of the batyr is developed in the archaic, heroic and historical epic, and the image of the faithful lover - in the romance epic.

In the Kazakh epic, the classic image of a lover was first created in the romantic epic “Kozy Korpesh - Bayan Sulu”. Based on the real events, love stories of Kozy and Bayan in the process of oral existence were added by new episodes, motifs, systematized and made a whole plot, which later in the era of the Kypchak Khanate (X-XI c.) began developing in the spirit of the romantic epic about love. Talented akyns, representatives of the clans and tribes who originally lived within Desht-Kypchak, and had related by origin, language, faith, worldview, culture, shared history, felt themselves as one community and later formed the Kazakh ethnic group.

It is noteworthy that during the same period, written love poems were written in Persian written literature, and later in European literature. In other words, in communities belonging to different types of cultures (sedentary and sedentary-nomadic), with different socio-economic and political systems, similar cultural and spiritual processes took place in the same historical period. Representatives of the settled-nomadic culture - akyns Desht-i Kipchak created their oral creations, and the the representatives of the written culture - in writing.

The appearance of works glorifying the romantic character, love and universal humanistic ideals and principles, testifies the positive, progressive changes in the society.

Key words: folklore, romance epic, eternal theme, idea, plot, romantic hero, culture, social consciousness, universal humanistic values.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Әуезов М.О. Әдебиет тарихы // Мұхтар Әуезов. Шығармаларының елу томдық толық жинағы, 4-том – Қазақстан: Ғылым, 2001. ISBN: 5-628-02141-5.
- [2] Әуезов М.О. Қозы Көрпеш – Баян сұлу // Мұхтар Әуезов. Шығармаларының елу томдық толық жинағы, 28-том – Қазақстан: Ғылым, 2007. ISBN: 9965-759-51-0.
- [3] «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының нұсқалары – Қазақстан: Қазақ университеті, 2005. ISBN: 9965-12-835-9.
- [4] Жирмунский В.М. Түркі қаһармандық эпосы. – Ресей: Наука, Ресей. (орыс).
- [5] Потапов Л.П. Алтайлықтардың қаһармандық эпосы // Советская этнография. – М., 1949, №1. – С.110-132. (орыс).
- [6] Закирова И. Алтын Орда тұсындағы эпикалық шығармашылық: Мифологиялық пен тарихи негіздері. – Ресей, (2011). ISBN: 978-5-93091-140-4. (орыс).
- [7] Жолдасбеков М., Қасқабасов С. Қазақ эпосының шоқтығы (Алғы сөз) // Қозы Көрпеш – Баян сұлу. – Қазақстан: Фолиант, 2002. ISBN: 9965-619-02-6.
- [8] Барнуэлл К., Дэнси П., Поп Т. «Новый Завет» мәтініндегі қасиетті Библияның кілт ұғымдары. Анықтамалық сөздік. – Ресей: Герменевт, 1996. (орыс.).
- [9] Құран Кәрім. Аударған Халифа Алтай. – Сауд Арабиясы, 1991.
- [10] Бабалар сөзі. Жүз томдық. Ғылыми басылым, 54-том. Ғашықтық жырлар. – Қазақстан: Фолиант, 2009. ISBN: 9965-35-701-3.
- [11] Әзібаева Б.У. Дәстүрлі романдық эпостың қаһарманы // Қазақ эпосы әлемдік эпостық мұра аясында. – Қазақстан: Service Press, Қазақстан, 2017. ISBN: 978-601-7283-60-5.
- [12] Оғыз-наме. Мұхаббат-наме. – Қазақстан: Ғылым, 1986.
- [13] Әуезов М.О. Әр жылдар ойлары (қаз., орыс.). – Қазақстан: Қазмемкөрәдебнет, 1959.

REFERENCES

- [1] Aueзов M.O. (2001). History of Literature. Mukhtar Aueзов. Complete collection of works in fifty volumes. V.4. Nauka, Kazakhstan. ISBN: 5-628-02141-5. (Kaz.).
- [2] Aueзов M.O. (2007). Kozy Korpesh - Bayan Sulu. Mukhtar Aueзов. Complete collection of works in fifty volumes. V.28. Science, Kazakhstan. ISBN: 9965-759-51-0. (Kaz.).
- [3] Variants of the epic «Kozy Korpesh - Bayan Sulu» (2005). Kazakh University, Kazakhstan. ISBN: 9965-12-835-9. (Kaz.)
- [4] Zhirmunsky V.M. (1974). Turcic heroic epic. Science, Russia. (Rus.)
- [5] Potapov L.P. (1949). The heroic epic of the Altaians. Soviet ethnography, №1, PP. 110-132. (Rus.)
- [6] Zakirova I. (2011). The epic art of the Golden Horde period: mythological and historical foundations. Russia. ISBN: 978-5-93091-140-4. (Rus.)
- [7] Zholdasbekov M., Kaskabassov S. (2002). Top of the Kazakh epos (Preface). Kozy Korpesh - Bayan Sulu. Folio, Kazakhstan. ISBN: 9965-619-02-6. (Kaz.)
- [8] Barnwell K., Dunsy P., Pop T. (1996). Key concepts of the Bible in the text of the New Testament. Dictionary reference. Germenevt, Russia. (Rus.)
- [9] Holy Koran (1991). Translated: Khalifa Altai. Saudi Arabia. (Kaz.)
- [10] Babalar sozi. 100 volumes. (2009). Scientific publication. V.54. Folio, Kazakhstan. ISBN: 9965-35-701-3. (Kaz.)

- [11] Azibayeva B.U. (2017). Hero of traditional romance epic. Kazakh epic in the context of the world epic heritage. Service Press, Kazakhstan. ISBN: 978-601-7283-60-5. (Kaz.)
- [12] Oguz-name, Muhabbat-name (1986). Gylym, Kazakhstan. (Kaz.)
- [13] Auezov M.O. (1959). Thoughts of different years (in Kazakh, Russian languages). Kazmemkoradebiet, Kazakhstan.